

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK

**Az alany-állítmányi viszony megítélése a
különböző nyelvtanokban**

Témavezető:
Dr. Dobi Edit
egyetemi adjunktus

Készítette:
Nagy Orsolya
III. magyar-kommunikáció

Debrecen, 2015

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	4
2. A mondat elemzésének lehetőségei	4
2.1. A kommunikacionális mondatelemzés	5
2.2. A kontextuális mondatelemzés	5
2.3. A konstrukcionális mondatelemzés	6
2.3.1. A formális-grammatikai mondatelemzés.....	7
2.3.2. A formális-konstrukcionális mondatelemzés	7
2.3.3. A konstrukcionális-grammatikai mondatelemzés.....	8
2.3.3.1. A szintetikus-morfematikus elemzési módszer	8
2.3.3.2. Az analitikus-szintagmatikus elemzési módszer	9
3. Az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos felfogások ismertetése	11
3.1. A paralellizmus	11
3.1.1. Az elmélet alapjait tevő rendszernek valamint magának a nézet lényegének bemutatása	11
3.1.2. Az alany és az állítmány kifejtése	14
3.1.3. Egy új szempontú megközelítés	15
3.2. Az alany primátusának elmélete	16
3.3. A hozzárendelés-felfogás.....	17
3.3.1. A <i>hozzárendelés</i> szó eredetéről	17
3.3.2. További két mozzanat, melyeket tekintve eltér ez a nézet a már ismertett elméletektől.....	20
3.4. Az állítmány primátusának elmélete.....	21
3.4.1. Brassai Sámuel igecentrikus mondatelmélete	21
3.4.2. Tesnière valenciaelmélete.....	22
3.4.3. Az elmélet további képviselői	23
4. Egy napjainkban megjelent tanulmány ismertetése és elemzése.....	25
4.1. Két példa napjaink szakirodalmából.....	28
4.1.1. Az alany kapcsán	28
4.1.2. A melléknév kapcsán	29
4.2. Példák egy korábbi szakirodalomból.....	30

4.2.1. A szintagmák mondatban való megjelenése kapcsán.....	31
4.2.2. A mondatban megjelenő dualizmus kapcsán.....	31
5. Összegzés.....	32
Irodalomjegyzék	34
Nyilatkozat.....	35

1. Bevezetés

Az alany, valamint az állítmány terminusokkal a mondatnak két fő részét különítjük el. Viszonyukkal kapcsolatban ötféle alapvető nézetet különböztethetünk meg a nyelvtudományban, mely elméletek közül a magyar szakirodalomban négy jelenik meg: a paralellizmus, vagy más néven dualizmus, a hozzárendelés-felfogás, az alany primátusának elmélete valamint ez utóbbinak fordítottja, az állítmány primátusának nézete. Az ötödik felfogás, az úgynevezett mondatmag-koncepció H. Becker nevét fémjelzi a nyelvtudomány külföldi szakirodalmában, s lényege abban ragadható meg, hogy az alanyt és az állítmányt a mondatban olyan szoros kapcsolat fűzi össze, melyből kifolyólag egymással oszthatatlan mondatmagot alkotnak, önálló értékkel gyakorlatilag nem rendelkeznek.

A paralellizmus és a hozzárendelés-felfogás az alanyt és az állítmányt a mondat azonos szintjén lévő részeinek tekinti. Velük szemben az alany, valamint az állítmány primátusának elméletét képviselők hierarchiát feltételeznek közöttük.

Az, hogy beszéltek-e egyáltalán mondatrészekről, közöttük alanyról és állítmányról, valamint hogy a közöttük lévő kapcsolatot hogyan határozták meg, alapjait tekintve azzal van összefüggésben, hogy a mondat három különböző tulajdonságán nyugvó mondatelemzési lehetőségek közül melyiknek tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, s hogy mindebből kifolyólag magát a mondatot hogyan határozták meg. A különböző mondatelemzési módszereket Deme Lászlónak 1971-ben megjelent Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című munkája alapján ismertetem.

2. A mondat elemzésének lehetőségei

Mondataink mindegyikével kapcsolatban beszélhetünk annak kommunikatív funkciójáról, konstrukciós, azaz szerkezeti formájáról, felépítéséről, valamint a kontextus, a szövegekörnyezet által determinált, meghatározott jellemzőiről. Ennek megfelelően beszélhetünk tehát kommunikacionális, konstrukcionális és kontextuális mondatelemzési lehetőségekről. Írásom következő alpontjaiban ezeket az elemzési módszereket mutatom be egy-egy példán keresztül.

2.1. A kommunikacionális mondatelemzés

Amennyiben mondatokat kommunikacionális szempontból elemzünk, úgy mindegyiküket besorolhatjuk az öt ismert mondattípusba. Ennek értelmében tehát – ahogyan az köztudott – kijelentő, felszólító, kérdő, óhajtó és felkiáltó mondatokat különböztethetünk meg egymástól. Besorolásuk annak alapján történik, hogy mely tartalmi árnyalat játszik bennük hangsúlyos szerepet, s hogy ezáltal milyen viszonyt létesít a beszélő a hallgatóval: közölni szándékozik vele valamit, felszólítja valamire, kérdez vagy kér tőle valamit, esetleg egy adott körülmény rá gyakorolt hatásának ad nyelvbeli kifejezési formát egy felkiáltó mondat képében.

Egy mondatot azonban a kommunikációban betöltött szerepe szerint elemezni, azaz annak részeire bontani, s szerkezetét meghatározni nem lehetséges, ugyanis a mondat éppen a maga teljességében, egészében tudja betölteni kommunikatív funkcióját. Így például erről a mondatról, mint *Kata bárcsak visszaadná Évának a könyvet.* csupán annyit mondhatunk el ezzel a mondatelemzési módszerrel, hogy óhajtó mondat. Az, hogy milyen részei vannak, s azok milyen részfunkciót látnak el, vagy a konstrukcionális, azaz a mondat szerkezete szerinti, vagy a kontextuális, azaz a szöveggörnyezet figyelembe vételével történő elemzés során válik csak világossá. Továbbá az is elmondható, hogy a mondat egyes részei által betöltött szerepek már a mondat informatív vonalán viselnek részértéket, nem pedig a kommunikatív síkon. Ha tehát a mondatnak egyes tagjaira vagyunk kíváncsiak, akkor vagy a szöveggörnyezet által meghatározott jellemzőit vagy pedig szerkezeti formáját kell a vizsgálat középpontjába helyezni.

2.2. A kontextuális mondatelemzés

A mondat kontextuális összefüggéseire, azaz a szöveggörnyezet által meghatározott jellemzőire épülő mondatelemzési rendszer elsősorban a hangsúlyozás és a szórendi elhelyezkedés által meghatározott részeit vizsgálja, aminek megfelelően két mondattagot különböztet meg egymástól, melyeket aktuális mondattagoknak nevez a szakirodalom. Aktuális mondattagok, mert e tagolás szerint van a mondatban egy már ismert, és van egy ehhez képest új közléselemet tartalmazó rész, melyek közül mindkettőről egyformán elmondható, hogy más szöveggörnyezetbe kerülve az ellentétes

funkciót is betölthetik. Az ismert részt a magyar nyelvészeti szakirodalomban korábban a *lélektani alany*, majd később a *téma*, az angol-amerikaiiban pedig a *topic* terminusokkal illették. Az új ismeretként hozzátoldott részt pedig korábban a *lélektani állítmány*, újabban a *réma*, a külföldi szakirodalomban pedig a *comment* szakkifejezésekkel jelölték. A két tag megkülönböztetése a mondat hangsúlyviszonyainak figyelembe vételével történik: az új közléselemet tartalmazó részt rendszerint erősebb hangsúllyal ejtjük ki.

Több nehézség adódik azonban ezzel az elemzési gyakorlattal kapcsolatban, melyek a következők:

- 1) Eszerint egy adott mondat csak teljes szöveggörnyezetének és mondatfonetikai képletének ismeretében elemezhető, amit viszont nehezen lehet megvalósítani példamondatok esetében. Így az előző példamondatról (*Kata bárcsak visszaadná Évának a könyvet.*) kizárólag szövegelőzményei ismeretében állapíthatjuk meg, hogy melyik fele (*Kata* vagy *bárcsak visszaadná Évának a könyvet*) realizálódik témaként (lélektani alanyként) és melyik rémaként (lélektani állítmányként).
- 2) Vannak mondatípusok – ilyenek az előzmény nélküli, hangsúlytalan mondatok – amelyekben a közlésnek minden eleme újnak számít, tehát nem bonthatók fel a téma vagy lélektani alany és a réma vagy lélektani állítmány kettősségére.
- 3) Találunk példát olyan mondatokra is, melyekben kettős téma (lélektani alany), illetőleg kettős réma (lélektani állítmány) mutatható ki.
- 4) Ez a mondatelemzési rendszer a gyakorlati elemzés során nem mutathat fel valós kapcsolatot sem a morfológiával, sem pedig a szintaxissal, mivel ugyanaz a szó (morfémakomplexum) vagy ugyanaz a szintagma a szöveggörnyezettől függően egy mondatban viselkedhet témaként (lélektani alanyként), egy másikban pedig rémaként (lélektani állítmányként).

2.3. A konstrukcionális mondatelemzés

A mondat konstrukcionális, azaz szerkezeti jellemzőinek figyelembe vételén alapuló elemzési rendszernek három altípusa különböztethető meg. Ezek a formális-grammatikai, a formális-konstrukcionális és a konstrukcionális-grammatikai mondatelemzési lehetőségek.

2.3.1. A formális-grammatikai mondatelemzés

Ennek az elemzési módszernek grammatikai jellegét az adja, hogy a valóság helyes megfigyeléséből következő nyelvtani kategóriáknak, mint alany, állítmány, tárgy stb. helyes felismertetésére törekszik. Formálisnak pedig azért nevezhető, mert megelégszik a mondat ezen részeinek puszta megnevezésével, egymáshoz való viszonyukat – azaz a mondategésznek valóságos konstrukcióját, valós szerkezetét – már nem vizsgálja. Az egyes mondatrészek, köztük az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatban sem beszél annak alá- vagy hozzárendelő jellegéről, csupán megkülönbözteti őket más mondatrészekről. Elemzési gyakorlata így – a fentebbi példamondaton ábrázolva – kimerül tehát abban, hogy a szerkezet *Kata* szavát meghatározták alanyként, *bárcsak* szavát módosítószóként, *visszaadná* szavát állítmányként, *Évának* szavát részeshatározóként, *a* szavát névelőként, *könyvet* szavát pedig tárgyként.

A mondat szerkezeti elemzésének formális-grammatikai altípusához sorolandó az az elemzési gyakorlat is, amely már szintagmákat különböztet meg a mondatban, azonban a szintagmát alkotó tagok között nem állít fel hierarchiát. Ez az elemzési mód – ugyan már egy magasabb minőségben – szintén megáll, mielőtt a mondat teljes konstrukcióját, valóságos szerkezetét leírná.

2.3.2. A formális-konstrukcionális mondatelemzés

A konstrukcionális mondatelemzésnek formális-konstrukcionális fajtája a mondat bipolaritását, kétpólusú voltát, kétsarkúságát veszi alapul. A mondatot „közvetlen összetevőire” bontja, egy gondolat, egy ítélet (melyben valamiről valamit állítunk) szerkezetének megfelelően benne alanyt és állítmányt különít el, melyek között nem beszél hierarchikus meghatározottságról, s melyekre az egyedüli önálló mondatrészekként tekint. Ennek megfelelően a többi mondatrészt nem önállóan, hanem – amennyiben az alany és az állítmány több tagból áll – az alanyi vagy az állítmányi rész alá tartozóknak véli, s ezzel elhomályosítja a mondat valós szerkezetének képét. Így a *Kata bárcsak visszaadná Évának a könyvet.* mondatnak alanyként a *Kata*, állítmányként pedig a *bárcsak visszaadná Évának a könyvet* részét határozták meg.

Ez a fajta elemzés alkalmaz ugyan bizonyos formális behelyettesítési és elhagyási módszert, ami látszólag szintekre bontja a mondatot, ezek azonban nem felelnek meg a tényleges hierarchikus szinteknek. Ami a leginkább problémássá teszi ezt az elemzési gyakorlatot az az, hogy azonos szinten lévő egységeknek tekinti az állítmány alá tartozó határozót és tárgyat az alany alá tartozó jelzővel. Ez a módszer tehát – a formális-grammatikaival szemben – már figyelembe veszi a mondat szerkezetét, formális eljárásaival azonban törvényeinek csupán bizonyos hányadát ismeri fel, törvényei többi részét tulajdonképpen ráerőszakolja.

2.3.3. A konstrukcionális-grammatikai mondatelemzés

A konstrukcionális alapokon álló mondatelemzés harmadik típusa megkülönbözteti egymástól a mondat közvetlen, önálló egységeit (ezeket a mondat szintjén lévő összetevőinek nevezi), számol azonban ezek belső megszerkesztettségével is, s ennek eredményeképpen ún. mondatszint alatti elemekről is beszél. Ez utóbbiakat (azaz a szabad részek alá tartozó egységeket) úgy határozza meg, amelyek olyan mondatokból süllyedtek le, melyekben egykor maguk is önálló részek voltak. Két irányzata van: a szintetikus-morfematikus és az analitikus-szintagmatikus. Ami mindkettőben közös az az, hogy egyaránt szerkezetet elemeznek, bemutatni azonban éppen hogy egymással oppozícióban lehet őket.

2.3.3.1. A szintetikus-morfematikus elemzési módszer

A szintetikus-morfematikus elemzési módszer a nyelvtudomány generatív-transzformációs irányzatára jellemző, s kiinduló bázisa az angol nyelv. Szintetikusnak azért nevezhető, mert – minél több mondat elemzése révén – azoknak a szabályoknak a felderítésére és leírására, azaz preskripcióra törekszik, melyek segítségével egy adott nyelv összes mondata reprodukálható vagy produkálható. Morfematikusnak pedig avégett tekinthető, mert nem mondatrészekben, hanem alaki kategóriákban gondolkodik, melyeket más néven diskurzuszpozícióknak nevezünk, s melyek a szófajokkal mutatnak hasonlóságot. A mondat középpontjának az ígét tekinti, s nem tulajdonít különösebb jelentőséget annak, hogy utána milyen sorrendben szerepelnek az egyes összetevők (az ige vonzatai), csak akkor, ha előtte állnak. Ez a felállás jellemez

egy semleges szerkezetűnek tekintett mondatot (másképpen egy mélyszerkezetet), mint például *Adott (ige) Gábor Julinak egy csokor virágot* (többi összetevő, melyek sorrendje jelentéskülönbséget nem okoz). Mivel azonban a mondat a kontextushoz való igazodás eredménye, többnyire az szerepel az első helyen, amelyet új ismeretként kívánunk közölni, s ez nem kizárólag ige lehet. Az ige előtt álló szavak sorrendjét a fentebb már említett diskurzuszpozíciók segítségével magyarázza, melyek az igét vonzatkeretével együtt beillesztik a kommunikációba. Adott a kritériumrendszere annak, hogy egy diskurzuszpozícióba milyen kategóriák kerülhetnek. Ilyen diskurzuszpozíció például a topik, mely szerepet minden esetben fogalmi jelentésű, főnévi természetű szavak (vonzatok) vehetnek fel, s egy mondat logikai alanyának tekinthetők. Így amennyiben a fentebbi példamondat semleges, jellemzését a következőképpen fogalmazzuk meg: *Gábor* (az ige topikja) *adott Julinak egy csokor virágot* (további összetevők). Egy másik kategória a fókusz, a kizáró azonosítást kifejező szavak osztálya. Ennek értelmében akár az alábbi módon is hangozhat az iménti mondat: *Egy csokor virágot* (az ige kizáró azonosítást kifejező vonzata) *adott Gábor Julinak* (többi összetevő), amely ige más kontextushoz igazodik.

2.3.3.2. Az analitikus-szintagmatikus elemzési módszer

A konstrukcionális-grammatikai elemzésnek analitikus-szintagmatikus változatáról az előbbivel szemben az mondható el, hogy a magyar nyelv alapján dolgozták ki. Analitikus volta két szempontból magyarázható. Egyfelől azzal, hogy a mondatot mondatrészekre bontja, s ezt tekinti mindenféle kategorizálás alapjának. Másfelől pedig azzal, hogy törekszik a mondat elemzésénél megmaradni, nem célja preskripciókat megfogalmazni, mint a fentebb bemutatott szintetikus-morfematikus irányzat, amelytől tehát ebben a tekintetben is különbözik. Szintagmatikus jellege pedig abból ered, hogy az elemzés során mindig egymással valamilyen grammatikai viszonyban álló mondatfunkciós tagokat vesz figyelembe, szintagmákat, szó szerkezeteket különböztet meg úgy, hogy tekintetbe veszi hierarchikus elrendeződésüket, vagyis a mondat szerkezetében elfoglalt helyüket is. Szemléletmódja már a vele kapcsolatosan eddig megfogalmazottakból következően is, továbbá amiatt is funkcionálisnak mondható, hogy a mondat tagjait mindig funkcionális, a mondatban betöltött szerepük szerint sorolja be, formai jegyeiket egy más szinten elemzi.

Egy mondatnak részeire való bontása során születnek meg az elemzés kategóriái. Adott mondat kapcsán – a Magyar grammatika című munka alapján – beszélhetünk annak egyszerű vagy összetett jellegéről. Egyszerű mondat esetén megállapíthatjuk, hogy tagolt-e vagy tagolatlan, összetett mondat esetén pedig alá- és mellérendelő mondatokat különböztethetünk meg egymástól. Tagolt mondat esetén eldönthetjük, hogy minimális-e vagy bővített, s ezeket tovább elemezve megállapíthatjuk, hogy hiányos vagy teljes szerkezetű mondatról van-e szó. Tagolatlan mondat esetében pedig szerkesztett és szerkesztetlen mondat típusokat különböztethetünk meg egymástól.

Egyszerűnek tekintjük a mondatot, ha egyetlen tagmondatot tartalmaz, vagyis egyetlen alanyi-állítmányi szerkezetből vagy tagolatlan egységből áll, s összetettnek, ha több tagmondatból tevődik össze. Amennyiben van állítmány egy egyszerű mondatban, tagolt mondatként elemezzük (pl.: *Felkelt a Nap.*), ha nincs, vagy nem igényel állítmánnyal történő kiegészítést, tagolatlanként (pl.: *Viszlát!*). Minimális szerkezetűnek akkor nevezünk egy mondatot, ha az állítmányon kívül csak a hozzá kötelezően kapcsolódó vonzatokat, valamint ez utóbbiak kötelező vonzatait tartalmazza. Amennyiben ezekhez képest többlet (szabad bővítmény) található benne, bővített mondatról beszélünk. A szintaktikai szerkezet sérülése következtében mind a minimális, mind pedig a bővített struktúrájú mondatban keletkezhet hiány (példa egy minimális szerkezetű mondatban lévő hiányra: *Anna szándékozik.*; s egy bővített szerkezetű mondatban: *A szándékozó Anna előkészítette a pénzt.*). A beszédben gyakran megjelenő hiány többnyire azzal magyarázható, hogy a szövegkörnyezetből már ismert elemről van szó.

Mindezek alapján a fenti példamondatról (*Adott Gábor Julinak egy csokor virágot.*) mondatrészei megállapítása alapján a következőket mondhatjuk el:

- Mondatrészei tehát: *Adott* (állítmány) *Gábor* (alany) *Julinak* (részeshatározó) *egy csokor* (minőségjelző) *virágot* (tárgy).
- A mondatban lévő szintagmák:
 - *Gábor adott* – alanyos-igei szintagma
 - *virágot adott* – tárgyas-igei szintagma
 - *egy csokor virágot* – minőségjelzős-főnévi szintagma
 - *Julinak adott* – részeshatározós-igei szintagma
- Egyszerű, ugyanis egyetlen alanyi-állítmányi egységet tartalmaz (*Gábor adott*).
- Tagolt, hiszen tartalmaz állítmányt (*adott*).

- Bővített mondatról van szó, amit az támaszt alá, hogy az *ad* ige három kötelező vonzatán (*Ki? (Gábor), Kinek? (Julinak) és Mit? (virágot)*) kívül az *egy csokor* kifejezés is megjelenik benne, amely pedig nem kötelező bővítője a *virág* szónak.
- Végül megállapítható róla, hogy teljes mondat, mert benne a megértéshez szükséges összes információ ki van fejezve.

Az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos öt szemléletmód elemzési gyakorlataikat tekintve tehát az imént ismertetett mondatelemzési módszerek valamelyikébe illeszkedik bele. A dolgozat első részében ezeket a nézeteket mutatom be részletesen, második felében pedig azon meglátásomat kísérel meg különböző példák segítségével alátámasztani, mely szerint nem célszerű mindenáron abszolút kategóriákkal dolgozni a nyelvtudományban.

3. Az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos felfogások ismertetése

3.1. A paralellizmus

Elemzési módszerét tekintve a paralellizmus, vagy más elnevezésben dualizmus – a fentebb vázoltaknak megfelelően – a mondat konstrukcionális, azaz szerkezeti elemzésének formális-konstrukcionális vonalán helyezkedik el, amennyiben a mondatnak kétsarkú voltát veszi alapul, s benne önálló mondatrészekként csak alanyt és állítmányt különböztet meg.

Képviselőinek, s magának a nézetnek bemutatását megelőzően azt a nyelvtani rendszert szeretném ismertetni, melyre mindez ráépül.

3.1.1. Az elmélet alapjait tevő elemzési rendszernek valamint magának a nézet lényegének bemutatása

A dualista felfogás mögött álló elemzési gyakorlat – a különböző mondatelemzési módszereket tárgyaló fejezet vonatkozó részének megfelelően – a konstrukcionális alapokon álló mondatelemzésnek formális-grammatikai vonalán képviselteti magát, amennyiben törekvése a valóságnak helyes megfigyeléséből adódó grammatikai

kategóriák felismerésére irányul. A közöttük lévő viszonyokat azonban már nem vizsgálja, s ezzel a mondatnak mint egésznek valós szerkezetét sem.

A régi grammatikusok előtt a *subjectum* és a *praedicatum* terminusok még ismeretlen fogalmaknak számítottak. A mondatnak ezt a két tagját a *suppositum* és az *appositum* szavakkal fejezték ki, s a mondat részeinek az alábbiakat tartották: *nomen, verbum, participium, articulus, pronomen, praepositio, adverbium, conjunctio*. Ezen részeinek mindegyikére egyformán önálló mondatrészekként tekintettek, s a mondatot magát a következőképpen határozták meg: „A mondat szavak kapcsolata, amely teljes befejezett gondolatot fejez ki.” (SZABÓ 1957: 264), vagy más megfogalmazásban: „A mondat olyan szócsoport, amely egy beszélt nyelvben teljes egésznek tűnik.” (UGYANOTT). Egészen a 18. század közepéig az akkori grammatikusok tehát nem csupán alanyt és állítmányt kerestek a mondatban, hanem – a többi mondatrész mellett – főnevet és igét, mely fogalmakat mindig szóhoz és szóalakhoz kötöttek, s így definiálták őket: „Nyelvtani szempontból az alany valamely élő lénynek vagy élettelen dolognak nevezőben /nominativus: alanyeset/ álló neve, melyről valamely cselekvést, szenvedést vagy mineműséget állítunk vagy tagadunk; az állítmány pedig az a cselekvés, szenvedés vagy mineműség, melyet az illető élőlényről vagy élettelen dologról állítunk vagy tagadunk.” (UO. 267).

A *subjectum* és a *praedicatum* a logikából származó fogalmak, eredetüket tekintve Arisztotelész logikai műszavai, melyeket Boëthius fordított le a Kr. utáni 6. században. Az *alany* és az *állítmány* műszavakat a logikusok mindig funkciófogalmakként kezelték, nem kötötték őket egyszerű fogalmakhoz. Ebből következően mind az alany, mind pedig az állítmány egyaránt lehetett több szóval kifejezett összetett fogalom is. Így például ebben a mondatban, mint *Anna, Péter és Pál a múlt hónapban a Balaton északi partján nyaraltak a gyerekkori barátakkal*. alanynak az *Anna, Péter és Pál* részét, állítmánynak pedig *a múlt hónapban a Balaton északi partján nyaraltak a gyerekkori barátaikkal* részét tartották.

A paralellizmusban a nyelvtant annak sztálini értelmezésében használták. A grammatika ebben a felfogásban vizsgálati módszerét tekintve a mértanra emlékeztet, ami Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány* című könyvének megfogalmazásában a következőket jelenti: „A nyelvtan megkülönböztető vonása abban áll, hogy megadja a szavak ragozásának [...] szabályait, amikor is nem konkrét szavakat, hanem általában szavakat, minden konkrétság nélkül tart szem előtt; megadja a mondat szerkesztés szabályait, amikor is nem valamely konkrét mondatot tart szem előtt, például egy

konkrét alanyt, egy konkrét állítmányt, stb., hanem általában bármilyen mondatot, függetlenül ennek vagy annak a mondatnak konkrét formájától. Következésképpen a nyelvtan azzal, hogy elvonatkoztat az egyestől és konkrétól – mind a szavakban, mind a mondatokban – , az általánost ragadja meg, azt ami a szavak ragozásának és a mondatfűzésnek alapját képezi, és ebből nyelvtani szabályokat, nyelvtani törvényeket szerkeszt.” (UO. 260). Ez a fajta nyelvtan ugyanakkor a logikához is közel áll: „A logika a helyes gondolkodás szabályait és formáit vizsgálja, a nyelvtan a gondolatok kifejezésének módját és formáit, ennek szabályait.” (UO. 261).

A grammatikának ilyen módon történő felfogása következtében a mondat meghatározása is megváltozik: „A gondolkodás és a nyelv tényleges összefüggéséből következik, hogy a mondat a valóságot tükröző összkép két összetartozó részben való felfogásának /appercepciójának/ a nyelvi kifejezése. A mondatnak ezért két fő része van: az alany és az állítmány. Az alany és az állítmány tehát nem két szava, hanem két fele a mondat egészének.” (UO. 268). Mindez lényegre törőbben megfogalmazva pedig: „A mondat gondolat nyelvi kifejezése.” (UO. 264).

A meghatározásból magából következik, hogy a mondat tagjainak a logikai-grammatikai alanyt és a logikai-grammatikai állítmányt tartották, melyeket így határoztak meg: „A mondatalkotáshoz legalább két fogalomra, illetőleg tulajdonképpen legalább két szóra van szükségünk. Az egyik egy dolog fogalma, illetőleg /akár több szóval kifejezett/ neve, amiről szó van, amire vonatkozólag valamit állítunk vagy tagadunk: ez a mondat a l a n y a [...]; – a másik egy olyan fogalom, illetőleg szó /vagy akár szócsoport/, amelyet az egyénnek a világra való visszahatásaképpen mint állítást vagy tagadást az alanyra rávonatkoztatunk: ez a mondat á l l í t m á n y a [...].” (UO. 266).

A mondatnak ezt a két részre való tagolódását, más néven dualizmusát, annak állandó és egyben legfontosabb tulajdonságának tartották.

A közöttük lévő viszonyt predikatív viszonyként határozták meg: „A predikatív viszony átadása köti össze a mondat fő részeit [...]” (HUSZÁR 1979: 5). Lényegre törően megfogalmazva a mondat alanya az, melyről valamit megállapítunk, állítmánya pedig az, amit az alanyról mondunk.

Az állítmány alakjának alanyához történő igazodását sem grammatikai ismérvnek, hanem csupán célzott egyformaságnak tekintették: „Alany és állítmány között formailag is bensőséges a kapcsolat, ez abban nyilvánul meg, hogy az állítmány

alakjában erősen az alanyhoz igazodik. A célzott egyformaságot nevezik hagyományosan kongruenciának.” (UO.).

Ebben a felfogásban az alany és az állítmány nem egymástól, hanem a mondatnak jelentésétől függenek.

A mondatnak alanyi és állítmányi fele közötti kapcsolatot nem tartották szintagmatikus kapcsolatnak. Ha például *a macska játszik* kifejezést szintagmaként definiáljuk, akkor abban a *macska* határozza meg a *játszik* igét, mint igealany, azaz alanyos szó szerkezetéről beszélünk. Hiszen amennyiben a *játszik* szóra asszociálunk, egyúttal arra is gondolunk, hogy *valami* játszik. Egy ige fogalmi tartalmához természeténél fogva hozzátartozik a cselekvő gondolata. A *macska* szóra gondolva azonban nem gondolunk párhuzamosan arra, hogy csinál is valamit, például azt, hogy *játszik*. Amennyiben ilyen kapcsolatba szeretnénk hozni ezt a két szót, állítani kell a macskáról azt, hogy játszik, azaz mondattá kell alakítani.

3.1.2. Az alany és az állítmány kifejtése

Amennyiben egy gondolatnak sem az alanyi, sem pedig az állítmányi részében szereplő fogalom nem fejezhető ki csupán egy-egy szóval a beszédben, *kifejtett alanyról*, illetve *kifejtett állítmányról* beszéltek. (Néhány képviselő *szervezetes alany*nak és *szervezetes állítmány*nak nevezi a mondatnak ezt a két felét.) Többtagú, valamint bővített alanyt és állítmányt különítettek el a mondatban, annak függvényében, hogy milyen viszony fűzi össze az alanyi és az állítmányi egység tagjait.

Ha a mondat két – alanyi és állítmányi – felének tagjai között valamilyen (kapcsolatos, ellentétes, választó) mellérendelő jellegű kapcsolat van, *többtagú alanyként* és *többtagú állítmányként* határozták meg őket. Így a fentebb már említett példamondatnak alanyi része: *Anna, Péter és Pál* többtagú (közöttük kapcsolatos mellérendelő viszony van) alanyként definiálható ebben az összefüggésben. A mondatnak másik felét átalakítva pedig többtagú állítmányt kapunk: *Anna, Péter és Pál* (többtagú alanyi rész) *olvasott és beszélgetett* (többtagú állítmány). Az egyes egységekben szereplő tagok egyenrangú és elsőrendű tagok a mondat szerkezetében.

Ha viszont a mondat alanyi és állítmányi részeinek egyes tagjai egymás meghatározóiként vannak jelen – közöttük tehát valamilyen jellegű alárendelő viszony van – *bővített alanyról* és *bővített állítmányról* beszéltek. Erre példát nyújthat az alábbi

mondat, melynek mindkét fele egyaránt bővített: *A jókedvű Anna* (bővített alany) *teljes beleéléssel mesélt* (bővített állítmány).

A mondat alanyi és állítmányi felének azt a tagját, amelyet alárendelt bővítményei meghatároznak, *puszta alany*nak és *puszta állítmány*nak nevezték. Így az előbb említett mondat alanyi részének puszta alanya *Anna*, puszta állítmánya pedig a *mesélt*. Ezeket a puszta mondatrészeket határozza meg a *jókedvű* szó és a *teljes beleéléssel* szócsoporthoz, s így ezek a mondat egészének szempontjából csupán másodrangú tagok.

Ha egy gondolat alanyi és állítmányi felét egy szó önmagában is képes szemléltetni, *kifejtetlen alanyként* és *kifejtetlen állítmányként* határozták meg a mondat részeit. Például: *Anna* (kifejtetlen alany) *rajzol* (kifejtetlen állítmány).

3.1.3. Egy új szempontú megközelítés

Az 1800-as évek második felében lélektani szempontból kezdték vizsgálni a mondatok jelentését és szerkezetét. Megfigyelték, hogy azok alanya (vagy alanyi része) a hallgató számára már ismert, állítmánya (vagy állítmányi része) pedig a hallgató számára új információkat tartalmaz. A két rész megkülönböztetésének eszköze a hangsúly: az információ ismert eleme hangsúlytalan, ismert eleme pedig hangsúlyos részként realizálódik a beszédben. Így egy adott mondat alanya egy másik szöveggörnyezetbe, kontextusba kerülve állítmány lehet és mindez természetesen fordítva is áll. A mondatnak ez a fajta elemzése – A mondat elemzési lehetőségei című fejezetben megfogalmazottaknak megfelelően – tehát a kontextuális, azaz a szöveggörnyezettől meghatározott jellemzőire épül.

A mondat két részének ilyen szempontú megkülönböztetése, vagyis az aktuális mondattagolás eszméje Brassai Sámuel nevéhez fűződik, A magyar mondat című írásához, mely 1860-ban jelent meg. Brassai a mondat már ismert elemét *inchoatívumnak*, az új információt magában foglaló felét pedig *zömmnek* nevezte, s a mondat dualizmusát is csupán ezen lélektani alapokon álló részeinek képében ismerte el. Hazánkban azonban akkoriban visszhang nélkül maradtak Brassainak ezen érdemei, s így a Gabelentz nevéhez kapcsolódó *lélektani alany* és *lélektani állítmány* terminusok terjedtek el a magyar szakirodalomban.

Így tehát a következőképpen definiálták a mondatot: „Mind a lélektani, mind a nyelvtani (azaz a logikai-grammatikai – kiegészítés tőlem) alany és állítmány egyaránt

nélkülözhetetlen része a mondatnak: a mondatban mind a lélektani, mind a nyelvtani alany és állítmány *d u a l i s m u s* a érvényesül.” (KLEMM 1928: 35).

Az alany és az állítmány ilyen módon való felfogása jelenik meg a következő szerzők munkáiban is: a külföldi szakirodalomban többek között Hermann Paul, Ludwig Sütterlin és Mescsanyinov írásaiban, a kérdés tárgyalásának magyar vonatkozású irodalmában pedig Lotz János, Karácsony Sándor, valamint Szathmári István könyveiben.

3.2. Az alany primátusának elmélete

Az állítmány alanyak való alárendeltségének hívei a paralellizmus képviselőihez hasonlóan szintén predikatív viszonyt láttak a két mondatrész között. A dualista felfogás elkötelezettjeivel szemben azonban határozottan állítják, hogy: „Minden egyeztetés alárendeltségen nyugszik, és az állítmány is azért igazodik az alanyhoz, mert alárendelt neki.” (HUSZÁR 1979: 6). Alapjait tekintve tehát abban különbözik tőle, hogy az alany és az állítmány egyeztetésében már nemcsak a két mondarész bensőséges kapcsolatának formai kifejezését, célzott egyformaságát látták, hanem az alany fölrendeltségét bizonyító legfőbb grammatikai ismérvet.

Ezen kívül még két másik mozzanattal igyekeztek alátámasztani elméletüket. Egyfelől azzal, hogy az állítmány mondatbeli helyzete független, másfelől pedig azzal, hogy ezzel együtt intonációs helyzete is önállóan az egyéb mondatbeli intonációs jelenségekhez képest.

A felfogás képviselői ugyan egybehangzóan állítják, hogy az alany a mondat fő része – melyet a többi mondatrészhez képest függetlennek tekintenek –, az is megfogalmazódik, hogy nem beszélhetünk mondatról anélkül, hogy az alaptagnak, azaz az alanyak ne tulajdonítanánk valamit az állítmány segítségével. Ebből következően elméletükben az állítmány az alannal együtt ugyanúgy a mondat fő részének tekinthető. Tehát az állítmány az alannal mondattani alapegységet alkot, nyelvtanilag azonban függ tőle, ami az egyeztetés által jut kifejezésre.

Az olyan mondatokról, melyekben csak állítmány található, úgy vélekednek, hogy ezekben a mondatokban nem állítmányról, hanem csupán egyetlen főtagról beszélhetünk, amelyet sem alanyak, sem pedig állítmánynak nem tekinthetünk.

Az alany és az állítmány kapcsolatának ezt a fajta felfogását többnyire a határainkon túli nyelvtudomány irodalmában, így például Sahmatov, Peskovszkij, M. Stevanovič, Jaroslav Bauer és Miroslav Grepl írásaiban találhatjuk meg. Hazánkban egyedül Klara Majtyinszkaja neve fémjelzi ezt az elméletet, mely kifejtésének Vergenszkij jazük című 1955 és 1960 között keletkezett háromkötetes munkáját szentelte.

3.3. A hozzárendelés-felfogás

A magyar nyelvészeti szakirodalomban az állítmány primátusát valló nézet mellett – melyről a későbbiekben lesz szó részletesen – a hozzárendelő felfogás a legelterjedtebb. Az általános iskolai és a gimnáziumi nyelvtanok többsége is ezt a vonalat képviseli, ami az alany és az állítmány közötti kapcsolatot illeti. Ennek megfelelően például az Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit munkája eredményeképpen megjelent Magyar nyelv és kommunikáció című 11. és 12. évfolyamosok számára íródott nyelvtankönyvben is ez olvasható: „Az alany és az állítmány kapcsolatát hagyományosan hozzárendelő [...] viszonynak tekintjük.” (ANTALNÉ-RAÁTZ 2003: 157).

A paralellizmushoz hasonlóan a hozzárendelő szemléletmód alapjai szintén a logikában gyökereznek, az alany és az állítmány között ugyanúgy predikatív viszonyt látnak. (Ezen vonásával az alany fölérendeltségét valló elmélethez is hasonlít.). Több jelentős mozzanatában azonban eltér tőle.

3.3.1. A hozzárendelés szó eredetéről

Maga a hozzárendelés terminus John Ries-től származik, ő határozta meg először szintagmaként az alany és az állítmány kapcsolatát. Nézetének részletesebb bemutatása előtt szemléltetésképpen szükségesnek tartom megtenni az alábbi kitérőt.

A paralellizmus képviselőinek mondatmeghatározásai „csak a tudat analizáló és szintetizáló tevékenységére összpontosulnak.” (HUSZÁR 1979: 20). Ennek következtében beszélnek csupán alanyról és állítmányról a mondatban, melynek lélektani folyamata a következőképpen vázolható Szabó Dénesnek – a már említett – A mai magyar nyelv című könyve alapján:

- 1) Tekintsük az objektív, tárgyi valóság egy – bennünk kialakult – részletének azt, hogy a macska játszik.
- 2) Szeretnénk ennek a szemléletünknek (más szóval gondolatunknak, tudattartalmunknak) nyelvi kifejezési formát adni.
- 3) Kifejezési szándékunknak megfelelően először felismerjük a szemlélet (gondolat, tudattartalom) tárgyat (macska).
- 4) Szemléletünk tárgyán megállapítjuk annak tulajdonságát, aktuális jellegét, vagyis azt, hogy játszik.
- 5) Ezt a két fogalmat egymásra vonatkoztatjuk, mellyel párhuzamosan megkeressük a nyelvbeli kifejezési formák közül azt, amelyben a mondat tagjai logikai viszonyban állnak egymással.

Lélektani szempontból tehát a felismerés utáni első lépés az összképzetemnek (tudattartalmamnak, gondolatomnak) logikai szempontból történő tagolása, azaz analízise tárgyfogalomra (*macska*) és tulajdonságfogalomra (*játszik*). A második lépés pedig ezeknek a fogalmaknak logikai összekapcsolása, azaz szintézise, s ezzel egy időben a két szó összefűzése céljából a megfelelő nyelvi kifejezési forma megtalálása.

A dualista elképzeléssel szemben Ries mondatmeghatározásában már nem pusztán a tudatnak analizáló és szintetizáló tevékenységére összpontosít. A mondat kritériumának a valóságra való vonatkoztatást tartja. A szószerkezetet, a szintagmát állítja vizsgálatának középpontjába, s a mondatot a grammatikán kívülre helyezi. Az alany és az állítmány közötti kapcsolatot a beszéd egységének tartja, amely körül csoportosulnak a mondat egyéb részei. Az imént megfogalmazottaknak megfelelően az alany-állítmányi egységet nem a többi szószerkezet között, hanem a mondattal foglalkozó részben tárgyalja, szemben a többi szintagmával, melyeket a nyelv egységeinek tekint. Így ebben az összefüggésben a következő mondatnak (*Anna a múlt hónapban a Balaton északi partján nyaralt a gyerekkori barátával.*) nem két felét, hanem csupán két szavát (*Anna* és *nyaralt*) tartották alanynak és állítmánynak, melyek szószerkezetet alkotnak, s rajtuk kívül a többi mondatrészt is ugyanúgy önálló mondatrészeknek tekintették. Mondatelemzési gyakorlata alapján tehát az a fajta elemzés a konstrukcionális-grammatikai elemzésnek analitikus-szintagmatikus vonalához tartozik.

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a *hozzárendelés* terminus első használata Berrár Jolán nevéhez fűződik. Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához című írásában a Bloomfield által kidolgozott kategóriarendszer

segítségével igyekszik alátámasztani véleményét: az alany és az állítmány alkotta szószerkezet hozzárendelő jellegét.

Bloomfield-nél egy szintaktikai szerkezet osztályozásának alapja az, hogy összehasonlítja a szerkezetet alkotó tagok alakosztályait a teljes szerkezet alakosztályával. Azt, hogy egy szerkezet melyik típushoz tartozik, annak alapján lehet eldönteni, hogy helyettesíthető-e az egységként tekintett szerkezet valamely alkotóelemével.

Ennek alapján kétféle struktúratípust különít el: az endo- és az exocentrikus szerkezeteket.

Az endocentrikus szerkezeteket tárgyalva az alá- és a mellérendelő alosztályait különbözteti meg egymástól. Az alárendelő szerkezetekről a következőket állapítja meg: „A két szerkezettag alakosztálya különböző; a szerkezet mint egység az egyik tag alakosztályával megegyezik: $B+A=A$. A szerkezetnek az a főtagja (főlérendelt tagja), amellyel a szerkezet alakosztálya megegyezik.” (PAIS-BENKŐ 1965: 19). A mellérendelő szerkezeteket pedig úgy jellemzi, hogy „a szerkezet mint egység ugyanahhoz az alakosztályhoz tartozik, mint mindkét (esetleg több) alkotórésze: $A+A=A$.” (UO.).

Egy exocentrikus szerkezetet a fentiekkel ellentétben az jellemez, hogy az egészében tekintett szerkezet más osztályba tartozik, mint alkotóelemei. Azaz: $A+B=C$. Ez például *a macska játszik* szerkezetre rávetítve azt jelenti, hogy elemeit tekintve ugyan főnévből és igéből áll, a teljes szerkezet azonban már nem azonosítható sem igével, sem pedig főnévvel, hiszen az már egy cselekvőből és cselekvésből álló struktúra.

Egyrészt tehát abban különbözik ez az elmélet a paralellizmustól és az alany főlérendeltségét valló felfogástól, hogy képviselői az alany és az állítmány közötti kapcsolatot már szintagmatikus viszonyoknak tartják, vagyis az alá- és a mellérendelő mellett megkülönböztetik az alany-állítmányi, más szóval predikatív szószerkezetet is: „A szószerkezetek közt a bennük kifejezett nyelvtani és tartalmi viszonyítások legfőbb hasonlóságai és eltérései szerint három nagy kategóriát különböztethetünk meg: A) az alanyi-állítmányi, B) az alárendelő és C) a mellérendelő szószerkezetet; [...]” (TOMPA 1962: 67). Alapjait tekintve ezen az alapon áll a Rácz Endre szerkesztésében megjelent *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyv is, azonban már hangsúlyozódik benne, hogy csak abban az esetben ért egyet az alany és az állítmány viszonyának ezzel a felfogásával, amennyiben „nem tesz egyenlőségjelet a (tő)mondat és az alany-állítmányi

szó szerkezet közé. A szó szerkezet ugyanis minőségileg különbözik a mondattól: hiányzik belőle a dinamizmus, a valóságra vonatkoztatás mozzanata; a beszédnek nem természetes, funkcionális, zárt egysége, mint a mondat. Az alany-állítmányi viszonyt tehát legföljebb csak a mondatból elvonatkoztatva tekinthetjük szó szerkezetnek.” (RÁCZ 1968: 262). Ezzel ellentétes álláspontját fogalmazza meg Tompa József: A mai magyar nyelv rendszere című munkájának II. kötetében: „A predikatív szó szerkezetet tartalmazó mondat a nyelvtanilag legjellegzetesebben megszervezett, az alany és az állítmány kettős pillérére épülő ún. k e t t a g ú m o n d a t . (**H a e b b e n m á s s z ó s z e r k e z e t n i n c s , a k k o r p u s z t a v a g y t ő m o n d a t a n e v e ; [. . .] .** – kiemelés tőlem)” (TOMPA 1962: 69).

3.3.2. További két mozzanat, melyeket tekintve eltér ez a nézet a már ismertetett elméletektől

Másrésről abban különbözik ez a felfogás a mondat dualizmusát vallók nézetétől (s ezzel egyúttal az alany primátusának híveitől is), hogy az alany és az állítmány közötti egyeztetést már nem csupán célzott egyformaságnak tartják (s nem is az alany fölérendeltségét bizonyító legfőbb grammatikai ismérvek), hanem az egymás általi kölcsönös meghatározottság jelének. A szoros kölcsönös meghatározottság mellett a hozzárendelő szó szerkezet tagjai ugyanakkor aránylag függetlenek is egymástól: „Ez a szó szerkezeti viszony [...] viszonylag lazább is, mivel másrészt mindegyik tag meghatározott, feltételezett, tehát bizonyos fokig független is.” (UO. 68).

Harmadrésről pedig az különbözteti meg tőlük, hogy az alany és az állítmány azonos szinten lévőségét, egyenértékűségét a mondat szerkezetében már nyelvtani ismérvekkel is igyekeznek bizonyítani. Ezen érvek közül a legfontosabb a következő: „Mivel az alany-állítmányi szerkezet mindkét tagja kifejezhető mellékmondat formájában, közöttük nem alá- vagy fölérendelő viszony van, hanem viszonyuk kölcsönös.” (FALUVÉGI-KESZER-LACZKÓ 1995: 74). Azt azonban elismerik, hogy az igei állítmány nem, csak a névszói-igei alakítható át mellékmondattá: „Az igazsághoz azonban hozzátartozik az, hogy az állítmány csak korlátozottan fejezhető ki mellékmondattal: csak a névszói (névszói-igei – kiegészítés tőlem) állítmány alakítható át mellékmondattá, és az sem mindig [...]” (UO.).

A fentebb már említett képviselőkön kívül ez a szemlélet jelenik meg a következő szerzők munkáiban is: a külföldi szakirodalomban: Hennig Brinkmann, V. Schmidt, Walter Jung, Henrik Becker; a magyarban pedig: a Temesi-Rónai-Vargha hármas munkájaképpen megjelent *Anyanyelvünk* és a Hernádi Sándor nevéhez kötődő *Nyelvtan és nyelvművelés* című irodalmakban.

3.4. Az állítmány primátusának elmélete

Az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos nézetek közül ez az elmélet az, amely napjainkban is leginkább tartja magát. Alapköveit ennek a felfogásnak Brassai Sámuel és a francia Lucien Tesnière tette le. Nézeteiket dolgozatom következő két fejezetében mutatom be részletesen.

3.4.1. Brassai Sámuel igecentrikus mondatelmélete

Brassai a mondatról vallott felfogását először az 1845 és 1847 között megjelent *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában* című írásában jelentette meg. Meglátásait később – már a magyar nyelvre vonatkoztatva – *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* című, 1852-es írásában fejtette ki bővebben.

A logikai felfogással ellentétben – melynek értelmében egynek tartották a nyelvet a gondolkodással, s a nyelvet az embertől elvontan vizsgálták –, Brassai az élőbeszédet helyezte vizsgálatai középpontjába.

A nyelvnek ilyen módon való felfogása az általa alkalmazott módszert is előrevetíti. Vizsgálataiban induktív módszert alkalmazott, általa megfigyelt tények elemzése alapján fogalmazott meg általános igazságokat.

Többször is beszél ugyan a nyelvnek változásáról, fejlődéséről, módszere keretén belül azonban nem foglalkozott történeti szempontokkal. Mindez a nyelvtudományról vallott felfogásával van összefüggésben. A nyelvészetet természettudománynak tartotta: „*A nyelvészet természeti tudomány*. Ezzel az állítással a világegyetemért sem csak annyit akarok mondani, hogy a nyelvészet, mint tisztán inductív tudomány, a természeti tudományokhoz mint nagy részt inductív módszerben fejtegetettekhez némiképp hasonló. Nem; én azt állítom egyenesen, hogy a nyelvészet a természeti tudományok egyik ágazata és azon derék és hatalmas család egyik tagja. Igen is édes testvére a

philologia a physicának, kimiának, ásvány, növény, állattannak, geológiának, meteorológiának.” (BRASSAI 1860: 290–2).

A természettudományi rokonítás következményeképp a nyelvbeli egyénnek a mondatot tartotta, „mely maga nem szükségképpen része semminek, de amelynek részei reá nézve szükségképek és csak érte léteznek.” (KOC SIS 1902: 11). Részeinek pedig nem az alanyt és az állítmányt, hanem – ahogyan Brassai fogalmazott – az igét és annak határozóit tartotta: „[...] a dualismus nem tartozik a mondat fogalmának *lényeges* jegyei közé. A mondat igéből, s hozzája tartozó igehatározókból áll. [...] a fejedelem az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat.” (UO. 332). Másik híres hasonlatában a mondat struktúráját a naprendszer felépítéséhez hasonlította. Ahogyan a bolygók keringenek a központi égitest, a Nap körül, úgy vannak alárendelve az igének is határozói.

Az ige határozói alatt annak alanyát, tárgyát és határozóit értette, melyek közül „egyikök sem előbbvaló, egyikök sem lényegesebb, egyikök sem nélkülözhetetlenebb, mint akármelyik másik. (UO. 16). Az ige határozói jelzők képében maguk is további bővítményekre tehetnek szert, melyek szintaktikailag ugyancsak egy szinten állnak.

Az eddig elmondottakból kifolyólag a bővített mondat fogalma is megváltozik. Brassai kétféle mondatot különböztet meg egymástól:

- 1) Melyeknek határozói egyes szavak,
- 2) s amelyeknek határozói maguk is további jelzőket vesznek fel.

A mondat dualizmusát – ahogyan a paralellizmusról szóló fejezetben érintőlegesen már említettem – csak az inchoativum (lélektani alany) és a zöm (lélektani állítmány) képében ismerte el. Az inchoativum szerepét jellemzően az ige határozói veszik fel, zömként pedig ige szerepel a mondatban. A mondat dualizmusát tehát annak tágabb értelmében használja: „Az én tág dualismusom [...] abban áll, hogy a mondatnak két része van. Az egyik, a rendben első, elkészíti a hallót a mondandónak felfogására.” (BRASSAI 1885: 5). „[...] az inchoativumban a hallónál *tudott* vagy *ismeretes* eszme vagy eszmék vannak kifejezve bármely nyelvtani alakban, az igét (cum restrictione) kivéve. A mondat zöme *újságot* mond a hallónak.” (UO. 20).

3.4.2. Tesnière valenciaelmélete

A Tesnière nevéhez fűződő valenciaelmélet szintén az igei állítmány felsőbbtségét hirdeti. Elméletében – Brassaihoz hasonlóan – a mondat központja az ige, melynek

bővítményei a különböző esetalakokban álló főnevek, mint az alany, a tárgy vagy a határozó, melyek között hierarchikus szempontból ő sem tesz különbséget.

Igecentrikus szemlélete értelmében a szavakat a vegyértékkel rendelkező elektronok mintájára kell elképzelni. Eszerint – a Magyar grammatikában megfogalmazottak alapján – 0, 1, 2, 3 és 4 valenciájú szavakat különböztethetünk meg egymástól.

A 0 valenciájú szavak csoportját az alanytalan mondatok igéi képezik, mint például: *alkonyodik, pirkad, esteledik*.

Az egy valenciájúakhoz csak alanyi vonzattal rendelkező igék tartoznak. Ilyenek például a mediális, a visszaható, valamint a cselekvő tárgyatlan igék nagy része: *bezárul, elborul, valaki törülközik*, stb.

A két valenciaértékkel rendelkező szavak csoportját az alanyi és tárgyi, vagy alanyi és határozói vonzattal rendelkező igék alkotják. Ide tartozik/tartoznak az alábbiak: a szenvedő igék: *elhíreszteltetik valami valaki által*; az érzelemkifejező igék bizonyos része: *valaki örül valaminek*; a térbeli mozgást kifejező igék: *nekiszalad valaki valaminek*; a tárgyi vonzattal rendelkező igék bizonyos része: *mesél valaki valamit*; továbbá a kölcsönösséget kifejező igéink: *valaki beszélget valakivel*.

A három valenciájú igék alanyi, tárgyi, valamint határozói bővítményekkel rendelkeznek. Ezt a csoportot képviselik többek között a dativusszal létrejött igék: *valaki elvesz valakitől valamit*; és az állapotot, állapotváltozást vagy érzékelést kifejező tárgyias igék: *valaki gondol valamit valamilyennek*.

A négy valenciaértékkel jellemezhető igék kategóriájába pedig a következő szavak tartoznak: az előző csoport műveltető képzős variánsai: *valaki elvetet valakitől valamit valaki által*; valamint az adásvételi műveleteket kifejező igék: *elad* (mint például *valaki elad valamit valakinek valamennyiért*) vagy *megrendel* (mint például *valaki megrendel valamit valakinek/valakitől valamennyiért*).

3.4.3. Az elmélet további képviselői

Az állítmány fölérendelt voltát valló elmélet egyik további képviselője Deme László, aki több munkájában is foglalkozik a dolgozat témáját adó mondatrészek viszonyával.

A nyelvről – felnőtteknek című írásában világosan különbséget tesz a mondatnak logikai és nyelvtani szempontból történő elemzése között. Logikai szempontból egy

szinten lévő mondatrészekként beszél róluk: „Logikai szempontból alany és állítmány egyenlő rangú ítélettagok [...]” (DEME 1966: 107). „Az alany éppúgy fő tagja az ítéletnek, mint az állítmány; alany és állítmány az ítélet két sarkpontja (amiről beszélek – amit mondok róla).” (UO. 108). Ezzel párhuzamosan ugyanakkor azt vallja, hogy amennyiben elsősorban grammatikai szempontok figyelembe vételével elemzünk mondatokat, az állítmány tekinthető az egyedüli fő mondatrésznek: „[...] nyelvtanilag az állítmány a mondat központi része, e köré csoportosulnak a többi mondatrészek, köztük az alany is. Elemzéskor az állítmányt keressük meg elsőnek [...], s azután az állítmány mint fölérendelt tag segítségével az alanyt s a többi szabad mondatrészt.” (UO.). Ennek ellenére mégsem tekinti az alanyt ugyanolyan bővítménynek, mint a tárgyat, vagy a határozót: „Az azonban kétségkívül megkülönbözteti az alanyt a többi bővítményszerű mondatrésztől (határozótól, tárgytól), hogy ennek az állítmánnyal való kapcsolata predikatív, s ezáltal inkább kölcsönös, mint egyértelműen alárendelt.” (UO.).

A mondat elemzésének lehetőségei című fejezet kapcsán más összefüggésben már említett Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című könyvében az alany és az állítmány között lévő grammatikai viszony kialakulására a következő magyarázatot adja: „[...] az alany—állítmányi viszony valóban a logikai ítélet talaján jött létre, kezdetben az egyenrangú kétsarkúság alapján. De amikor a tagolt mondat tovább osztódott, s megjelent a többi mondatrész, a nekik fölérendelt állítmány vált a mondat központi magjává. Így a további bővítményekre szert tett állítmányhoz való viszonyában az alany is a bővítmények egyik típusává értékelődött át. Persze a predikatív — azaz alany—állítmányi — viszonyban az alá-fölé rendeltség ma sem olyan tiszta és kétségtelen, mint a többi mondatrész és az állítmány viszonyában.” (DEME 1971: 46).

Az egyeztetést sem az egymás általi kölcsönös meghatározottság jelének tartja – ahogyan a hozzárendelő nézet képviselői –, hanem azt fogalmazza meg ezzel kapcsolatban, hogy a mondat állítmányának egyeztetését mindig a bővítmény, a neki alárendelt tag irányítja: „[...] ilyesféleképp vagyunk a tárggyal is, épp a magyarban: a (határozott vagy határozatlan) tárgy szabja meg az állítmánynak, hogy milyen (ti. tárgyas vagy alanyi, azaz határozott vagy általános) ragozási formában álljon! S ez súlyos ellenérv. Azt mutatja: a kongruencia (az alaki visszautalás) megkötése nem jelent matematikai egyenrangúságot; nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a megkötő tag alárendeltje legyen a megkötöttnek. Ez is azt igazolja: a mondat egységen belüli logikai

eredetű viszonyok a fejlődés során grammatikalizálódtak, egyértelműen alá-fölérendeltségi vé fejlődtek.” (UO. 47).

Írásában további két érvet említ még, melyek szintén az állítmány primátusát támasztják alá. Egyfelől azt, „hogya a mondat egységnek a szórendi elrendeződés szempontjából az állítmány a szuverén magva; s az alany a (többi) bővítményekkel teljesen egyforma, mégpedig alárendelt szerepet tölt be.” (UO.). Másfelől pedig azt, hogy „ha a mondat egységet konstrukcionálisan elemezni akarjuk: az állítmány segítségével kérdezzük az alanyra éppúgy, mint a (többi) bővítményekre.” (UO.). Mindezen érvrendszer a Magyar grammatika azzal egészítette ki, hogy „a kérdő, határozatlan vagy általános névmással kifejezett alany ugyanezekkel a névmásokkal kifejezett tárggyal vagy határozóval mellérendelő kapcsolatot képes létesíteni, például: *Ki, mikor és hol találkozott vele?, Ki és mit mondott erről a kérdésről?*, s mellérendelő viszonyba csak a mondat azonos szerkezeti szintjén lévő mondatrészek kerülhetnek egymással.” (FÖLDI-GADÁNYI 2000: 251).

Ugyanebben a munkájában megkülönböztet mondat szintű és szerkezetszintű tagokat (ahogyan az a konstrukcionális-grammatikai mondatelemzési módszer kapcsán már említésre került). Az állítmány – abszolút fölrendelt jellegéből adódóan – csak mondat szinten fordulhat elő, az alany a tárggyal és a határozóval együtt a mondat, valamint a szerkezetek szintjén is megjelenhet, a jelző azonban csak szerkezetszintű bővítmény lehet.

Az alany és az állítmány kapcsolatának ezt az elméletét képviselik az alábbi szerzők is: a kérdés külföldi szakirodalmában: Johannes Erben, Karl Boost, valamint Melcsuk; a magyarban pedig: Balogh Péter, Kalmár Elek, Gombocz Zoltán és Szent-Iványi Béla.

Ezt a nézetet valló összes képviselőre egyaránt igaz, hogy elméletükben „az ige szófaji tulajdonságaiból indulnak ki, s ezt abszolutizálják állítmány néven.” (HUSZÁR 1979: 15). Mindazon grammatikai ismérvek, melyeket néhány sorral feljebb említettem, egyértelműen csak az ige és az alany alárendelő kapcsolatát jellemzik.

4. Egy napjainkban megjelent tanulmány ismertetése és elemzése

Napjainkban Laczkó Krisztina: Az alany és az állítmány viszonyáról című 2000-ben megjelent munkájában foglalkozik a dolgozat témáját adó mondatrészek közötti

viszony mibenlétének meghatározásával. Tanulmánya első felében röviden bemutatja az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos öt szemléletmódot, majd néhány elméleti alapvetés után – melyekből nyilvánvalóvá válik az alanynak igéhez képest egyértelműen alárendelt helyzete –, az összetett, azaz a névszói-igei állítmány és az alany viszonyát elemzi ugyanazoknak a grammatikai ismérveknek a segítségével, melyek az egyszerű, vagyis az igei állítmány és az alany nyilvánvalóan alárendelő jellegű kapcsolatát bizonyítják. Majd mindezek összefoglalásaképpen írásának végén a következő megállapítását fogalmazza meg: „Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az alany és az állítmány viszonya a magyarban nem egyforma. Igei állítmány esetén hierarchia valósul meg: az alany az igei állítmány alárendeltje (állítmány primátusa), az összetett állítmány és az alany azonban egyszintűek, így ezt a viszonyt nemcsak logikailag, hanem grammatikailag is a hozzárendelés jellemzi.” (LACZKÓ 2000: 254).

Véleményem szerint egyedül az általános fogalmi meghatározás az, amely egy több különböző tagból álló csoport egyes elemeire azonos mértékben igaz. Ez az állítmányi csoport (melyet tehát az igei és a névszói-igei állítmányok alkotnak) esetén a következő: „Az állítmány a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze. Az egyetlen olyan mondatrész, mely önállóan, más mondatrészek részvétele nélkül képes teljes (nem hiányos) szerkezetű mondatot alkotni, például *Jössz?*; *Fürödjünk!*; *Esteledik*; *Fáradt vagyok*. Az állítmányt ezért a mondat minimumának vagy minimális mondatnak is szokták nevezni. [...] Az állítmány szervezi meg a tagolt mondat minimális struktúráját. Szemantikai és grammatikai tulajdonságaitól függ, hogy van-e a mondat minimális szerkezetében alany, tárgy, határozó vagy jelző. [...] Az állítmány a legszélesebben bővíthető mondatrész; kötelező bővítményeivel együtt a mondat szerkezeti vázát alkotja.” (KESZLER 2000: 394). Ez tehát az a definíció, amely a névszói-igei állítmányra is épp úgy jellemző, mint az igeire.

Amennyiben azonban olyan kategóriákat, grammatikai ismérveket (melyek a fogalmi definícióhoz képest valamelyest „szűkítő” jellegűek) állítunk a vizsgálat középpontjába, mint például az egyeztetés, a kérdezhetőség, a transzformálhatóság vagy a mellékmondattal való kifejezhetőség – melyek alapján a már említett tanulmány szerzője fentebbi megállapítását teszi –, természetes, hogy a kétféle típusú állítmány eltérő morfológiai felépítése következtében eltérő megvalósulási formákat fogunk látni. Sem az egyeztetés, sem pedig a többi kritérium nem fog olyan mértékben megvalósulni az összetett állítmány esetén, mint az egyszerű állítmányra való vonatkoztatásuk során. Ebből kifolyólag úgy gondolom, ezen kategóriákat fokozatokban volna célszerű kezelni,

melyek igei állítmány esetében nyilván „erősebben”, névszói-igei állítmány esetén pedig „gyengébben” valósulnak meg.

Meglátásom szerint elmondhatjuk, hogy az állítmány tipikusan ige. Az igét jelentés-, valamint elemszerkezete (azaz morfológiai felépítése) „[...] képessé teszi arra, hogy önmagában is betöltse az állítmány szerepét. Toldalékai által időre, módra, számra és személyre utal [...]” (UO. 81). Ellenben a névszói-igei állítmány esetén a névszóhoz járuló kopula, segédige hordozza az „állítmány kötelező grammatikai jegyeit: az időt, a módot, a számot és a személyt. [...] Az összetett állítmány grammatikai igeiségét a névszó melletti segédige biztosítja [...]” (UO. 394). Éppen ezért jellemzése során nem bontható részeire, mint ahogy azt Laczkó Krisztina teszi írásának egyeztetéséről szóló részében: „Ha csak az összetett állítmány névszói részét vesszük figyelembe, akkor tulajdonképpen egy sajátos egyeztetésformát látunk, a pusztán számbeli egyeztetést [...]” (LACZKÓ 2000: 252).

Amennyiben elsősorban grammatikai szempontokat tartunk szem előtt, s a mondat valós szerkezetét szeretnénk leírni, véleményem szerint a névszói-igei állítmányról is azt mondhatjuk el, hogy fölérendelt helyzetben van alanyához képest. Az alany alárendeltsége ebben a vonatkozásban ugyan nyilvánvalóan gyengébb az igei állítmány és az alany viszonyához képest, hozzárendelő jellegű kapcsolatként azonban semmiképp sem jellemezhető az állítmány fogalmi meghatározásában foglaltakból következően, melyben a legerősebb érvnek a következő mondatot tartom: Az állítmány „az egyetlen olyan mondatrész, mely önállóan, más mondatrészek részvétele nélkül képes teljes (nem hiányos) szerkezetű mondatot alkotni: *Jössz?* (igei állítmány) – kiegészítés tőlem [...] *Fáradt vagyok.* (névszói-igei állítmány) – kiegészítés és kiemelés tőlem.” (KESZLER 2000: 394).

Mіндеzen jelenség, vagyis hogy a fogalmi definíción túli valamennyi ismérv fokozatokban valósul meg az egyes csoportok különböző természetű tagjain, nem példa nélküli a nyelvtudományban, s a korábbi szakirodalmakban épp úgy fellelhető, mint napjaink munkáiban. Dolgozatom következő részében ezt a meglátásomat igyekszem alátámasztani két-két példa segítségével.

4.1. Két példa napjaink szakirodalmából

A Magyar grammatikából egyfelől az alany, másfelől pedig a melléknév kapcsán szeretném alaposabban megvilágítani az előző fejezetben megfogalmazottakat.

4.1.1. Az alany kapcsán

Az alanyi mondatrészi szerepet, szófajukat tekintve – hasonlóan az állítmányhoz – ugyancsak több különböző természetű elem töltheti be. Hiszen lehet lexikai főnév, főnévi névmás, főnévi értékben használt egyéb szófaj, valamint főnévi igenév. Abban a tekintetben mindannyian, kivétel nélkül megegyeznek, hogy az általános alanyi kategóriának teljes mértékben megfelelnek, az alany fogalmi keretébe tökéletesen beleilleszkednek, mely a következőket foglalja magában: „Az alany egyrészt a tagolt mondat állítmányának kötött bővítménye, azaz vonzata. Formális szempontból az a mondatrész, amely alanyesetben áll. Másrészt logikai szempontból az az elem, individuum (személy, dolog, halmaz, fajta), amelyről a mondat állítást közöl, vagyis amire az állítás, ítélet (a predikátum) vonatkozik.” (UO. 405). Ez a tágan értelmezett általános kategória tehát az, amelyben mindnyájan, egyaránt, egyforma mértékben osztoznak.

Egyéb jellemzőikben azonban kisebb-nagyobb mértékben eltérhetnek egymástól. Ilyen például az a tulajdonságuk, hogy milyen toldalékokat vehetnek fel, az esetragok kivételével. Úgy gondolom, kimondhatjuk, hogy az alany tipikusan főnév. Ugyanúgy, ahogyan az állítmány pedig tipikusan ige. A lexikai főnév által felvehető toldalékok a következők:

- a *-k* többesjel,
 - mint például: *A lányok már rajzolnak.*;
- a birtokjel,
 - mint például: *A labda a gyerekeké.*;
- a birtokos személyjel,
 - mint például: *A testvérem matematikával foglalkozik.*;
- valamint a birtoktöbbesítő jel,
 - mint például: *A testvéreim matematikával foglalkoznak.*

Ezeket a toldalékokat tehát bármely alanyesetben álló főnév felveheti. Ha azonban egy mondatban alanyi pozícióban nem lexikai főnév, hanem például főnévi névmás szerepel, mindezen toldalékokat már csak bizonyos megszorításokkal veheti fel, csak abban az esetben, amennyiben felépítése és jelentése megengedi azt. Mindebből kifolyólag:

- A *-k* többesjel állhat a *ki* kérdő névmással: *Kik?*,
 - nem járulhat azonban a *mindenki* általános névmáshoz: **mindenkik*.
- A birtokjelet szabályos formában veheti fel az *az* mutató, a *mindenki* és a *valaki* általános és határozatlan, valamint az *aki* vonatkozó névmás, mint: *azé, mindenkié, valakié, akié*,
 - a következő formát látjuk azonban ebben a személyes névmási alakban: *enyém*.
- Birtokos személyjelet kaphat a *valaki* határozatlan névmás: *Valakim egyszer megmutatta, ...*,
 - az *az* mutató névmás viszont nem veheti fel, hiszen nem mondunk olyat, hogy: **azom*.
- Birtoktöbbsesítő jellel szabályos formában állhatnak a mondatban az *az* mutató és az *aki* vonatkozó névmások: *Azéi kellene, akiéi jobbak.*,
 - azonban már más formát mutat a következő személyes névmási alak: *enyém*.

4.1.2. A melléknév kapcsán

A melléknevek általános, minden ebbe a szófaji kategóriába tartozó tagjára egyforma mértékben jellemző fogalmával kapcsolatban az alábbi leírás olvasható a Magyar grammatika vonatkozó fejezetének elején: „A melléknevek tulajdonságokat kifejező szavak. Személyeknek, dolgoknak, fogalmaknak valamely jegyét nevezik meg, úgynevezett járulékos fogalmakat, akcidenciajelentést hordoznak.” (UO. 142). Ez az a definíció, mely a melléknévi csoport összes elemét azonos mértékben jellemzi.

Jelentésüket tekintve három különálló, egymással azonban valamelyest mégis összefüggő osztályukat különböztethetjük meg egymástól. Beszélhetünk minősítő, viszonyító és mennyiségjelölő melléknevekről. A melléknevek morfológiai tulajdonságaival kapcsolatban sok egyéb mellett azt is elmondhatjuk, hogy a fokozás ugyan általános toldalékolási lehetőségüknek tekinthető, az egyes melléknévi csoportok

mégsem fokozhatók egyforma mértékben. Általában véve megállapítható, hogy azokat a mellékneveket, amelyek relatív minőséget vagy mennyiséget fejeznek ki, fokozhatjuk, szemben az abszolút minőséget és mennyiséget kifejezőkkel.

A valaminek a minőségét mutató (azaz minősítő) melléknevek osztályára a relatív tulajdonságokat kifejezők többsége jellemző, így ezek túlnyomó részét fokozhatjuk, mint például: *szép* → *szébb* → *legszebb*, *gazdag* → *gazdagabb* → *leggazdagabb* vagy *közvetlen* → *közvetlenebb* → *legközvetlenebb* stb.

A viszonyító melléknevek csoportját túlnyomó részben abszolút minőséget kifejező szavak alkotják, melyből egyenesen következik, hogy mellékneveink ezen típusa általában nem fokozható, mint ahogyan azt az alábbi példák is igazolják: használjuk azt a kifejezést, hogy *balkezes író*, olyat azonban többnyire nem mondunk, hogy **balkezesebb*, esetleg **legbalkezesebb* író. Ugyanezt állapíthatjuk meg a *perzsa macska* szerkezet **perzsább* és **legperzsább* tagjairól, s ugyanez jellemzi az *anyanyelvi beszélő*, valamint az **anyanyelvibb* vagy **leganyanyelvibb beszélő* struktúrákat is.

A mennyiséget kifejező melléknevek között is nagy számban találhatunk abszolút jelentésű szavakat. Azok a melléknevek tartoznak ide, melyeket a nyelvtudomány a korábbi szakirodalmakban még a határozott tő- valamint törtszámnevek kategóriáiba sorolt, s melyek ugyancsak nem fokozhatók. Erre szolgáltatnak példát a következők: *hat asztal*, *huszonkilencezer forint*, *tíz óra* stb.

Az alannyal kapcsolatban megfogalmazottakhoz hasonlóan ebben az esetben is azt láthatjuk, hogy egy – a fogalmi meghatározáshoz képest (mely tehát minden tagot egyforma mértékben jellemez) a csoportot valamilyen szempontból „szűkítő jellegű” – általános érvényűnek mondható tulajdonság nem azonos mértékben mondható el a különböző típusokba tartozó melléknevekről.

4.2. Példák egy korábbi szakirodalomból

Az eddigiekben vázolt jelenség a nyelvtudomány korábbi szakkönyveiben is határozottan kivehető. A következő két példát így a már említett 1957-ben napvilágot látott *A mai magyar nyelv* című munka alapján mutatom be, egyfelől a szószerkezetek, másfelől pedig az alany és az állítmány mondatbeli dualizmusa kapcsán.

4.2.1. A szintagmák mondatban való megjelenése kapcsán

Ez a könyv – ahogyan az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatos fentebbi fejezetben olvasható – még erősen a logika hatása alatt íródott, melynek következtében alanyként és állítmányként a mondat két felét határozta meg. A különböző szószerkezeteket tárgyalva a következő megállapítást teszi: „A szintagmák tagjai általában együtt lépnek fel a mondatnak ugyanabban a részében, tehát vagy a mondatnak az alanyában / = az alanyi felében / vagy az állítmányában / = állítmányi felében /. Ez érthető, hiszen vagy az alanyt vagy az állítmányt fejtik ki [...] **Az adverbális alanyos szintagma tagjai azonban, ha együttesük történetesen nem jelzős szószerkezet determinánisa, a mondat más-más részébe kerülnek, mégpedig az alanyos szintagma determinánisa, az igealany, a mondat alanyi részébe, a szintagma alaptagja, az ige, a mondat állítmányi részébe.** – kiemelés tőlem” (SZABÓ 1957: 349).

Ez az eset is azt példázza, hogy egy adott csoport tagjaira (jelen esetben a szószerkezetek csoportját alkotó tagokra) – a tagok sokféleségéből kifolyólag – egy bizonyos jellemző (itt a mondatban való megjelenés) nem azonos mértékben igaz. Az általános fogalmi keretbe azonban azonos módon illeszkednek, mely az alábbiakat foglalja magában: „A szavaknak [...] logikai-grammatikai csoportokba való összekapcsolását a szavak összeszerkesztésének nevezzük. A szavak összeszerkesztett csoportjait, s z ó s z e r k e z e t e k nek vagy s z i n t a g m á k nak [...] mondjuk.” (UO. 273).

4.2.2. A mondatban megjelenő dualizmus kapcsán

Ezen könyvben olvasható az a gondolat is (mely egyébként a logika hatása alatt íródott összes többi munkában is megjelenik), hogy az alany és az állítmány egyaránt „a konkrét mondatnak két fő része, s mint ilyen, szerkezeti alkotórésze.” (UO. 269). Egy – ugyanezen az oldalon megjelenő – megjegyzést olvasva azonban feltűnik egy gondolat, mely véleményem szerint ugyancsak azt támasztja alá, hogy a nyelvtudomány valamennyi kategóriáját fokozatokban célszerű kezelni. Az említett pontban Szabó Dénes arról ír, hogy a mondatnak ezen két részre tagolódása, dualizmusa ellen vallanak az egyszavas mondatok, mint például: *Jár.*, vagy az alanytalan mondatok, mint például:

Villámlik. Mindezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „Ezekben a mondatokban az alany [...] fogalma hozzátartozik az ige logikai tartalmához: a *Jár.* egyszavas mondatban az igető képviseli az állítmányt, a zéró morféma pedig [...] az alanyt. Az *ő* névmást különösebb ok nélkül kitenni tautológia volna [...]. - Hasonlóképpen az alanytalan mondatokról kimutatható, hogy ezeknek eredetileg szintén volt alanyuk /mitológiai lény, az ég, az idő stb./, csupán a nyelvfejlődés során váltak idővel „alanytalanokká [...]” (UO.). Szintén itt jelenik meg, hogy: „Egy másik felfogás ezen un. személytelen igék tartalmában látja a mondat logikai alanyának fogalmát /*villám*/, alakjában pedig /egyes szám 3. személyű igealak/ az állítmányát: *A villám villámlik.* mondat tautologikus volna.” (UO.).

Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dualizmus ezekben az egyszavas mondatokban is jelen van, csupán itt „gyengébb”, „kisebb” mértékben, mint például ebben a mondatban: *A gyerekek játszanak.* Ez utóbbiban az alany is, és az állítmány is egyforma mértékben (ezalatt azt értem, hogy a logikai alany tehát nem a zéró morféma alakjában van jelen) tűnik fel.

5. Összegzés

Amennyiben tehát egy adott csoportra vonatkozóan az általános fogalmi definíciót abszolút kategóriaként kezeljük – szemben az egyéb jellemzőkkel, melyek esetében csak fokozatos megvalósulást láthatunk –, a névszói-igei állítmányról is az mondható el, hogy fölérendelt helyzetben van alanyához képest. Morfológiai felépítésénél fogva azonban természetesen másként fog viselkedni, amint ennek az alárendelő kapcsolatnak a milyenségét azoknak a grammatikai ismérveknek a segítségével elemezzük, amelyek egyértelműen csak az ige és az alany alárendelő kapcsolatát támasztják alá. Az a tény tehát – mely írásomban már többször is említésre került –, hogy az állítmány az egyedüli olyan mondatrész, amely bármely más mondatrész jelenléte nélkül képes szerkezetileg teljes mondatot alkotni, erősen azt igazolja, hogy az összetett állítmány sincs egy szinten alanyával, mivel ez az állítás rá is ugyanolyan mértékben igaz, mint az egyszerű, azaz az igei állítmányra.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy akárhogyan is gondolkoztak a dolgozat témáját tevő mondatrészek viszonyát illetően, az állítmány fölérendeltsége, vagyis az állítmány primátusa az, amely valamennyi elméletben felütötte a fejét. (Vagy legalábbis

megfogalmazódott, hogy az igei állítmány épp úgy nem teljes mértékben alárendeltje az alanynak (alany primátusa), ahogyan valódi egy szinten lévőségük is kérdéses (hozzárendelő szemléletmód).

A paralellizmus kapcsán a következő megjegyzés olvasható Huszár Ágnes már említett írásának vonatkozó részében: „Klemm a paralelizmushoz, vagy – ahogy ő nevezi – a „dualizmus”-hoz tartozó nézetén belül az állítmányt tartja a „mondat lelkének”, melynek hiányában mondat nem is lehetséges.” (HUSZÁR 1979: 11).

Az alany primátusának nézete sem tekinthető homogénnek, melyet az alábbi megjegyzések támasztanak alá: „Az igei állítmánynak az alannal való egyeztetéséről mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy ennek az egyeztetésnek kevésbé alárendelt jellege van [...]” (UO. 6). Valamint: „Minden egyeztetés alárendeltségen nyugszik, és az (igei – kiegészítés tőlem) állítmány is azért igazodik az alanyhoz, mert alárendelt neki. Ennek az egyeztetésnek és alárendeltségnek a mértéke csakugyan kisebb némileg, mint a melléknévnél.” (UO.).

A hozzárendelés-felfogással kapcsolatosan pedig dolgozatom vonatkozó fejezetében megfogalmazott gondolatát idézném ismét: „Az igazsághoz azonban hozzátartozik az, hogy az állítmány csak korlátozottan fejezhető ki mellékmonddal: csak a névszói (névszói-igei – kiegészítés tőlem) állítmány alakítható át mellékmondattá, és az sem mindig [...]” (FALUVÉGI-KESZLER-LACZKÓ 1995:74).

Irodalomjegyzék

- ANTALNÉ DR. SZABÓ ÁGNES–DR. RAÁTZ JUDIT (2003): *Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 11-12. évfolyam számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN (1965): Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. Bloomfield és de Groot szintagmarendszere. In: PAIS DEZSŐ, BENKŐ LÓRÁND (szerk.): *Alak- és mondattani gyűjtemék*. (Nyelvtudományi Értekezések 46. szám) Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–24.
- BRASSAI SÁMUEL (1860): A magyar mondat. In: KISS GÁBOR (szerk.): *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 120*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 279–399.
- BRASSAI SÁMUEL (1885): A mondat dualismusa. In: *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 12. 10*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1966): *A nyelvről–felnevelteknek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1971): *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FALUVÉGI KATALIN, KESZLER BORBÁLA, LACZKÓ KRISZTINA (szerk.) (1995): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (Tanulmányok, előadásvázlatok, összefoglalások, táblázatok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUSZÁR ÁGNES (1979): *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái*. (Nyelvtudományi Értekezések 101. szám) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOCSIS LÉNÁRD (1902): A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. In: SIMONYI ZSIGMOND (szerk.): *Nyelvészeti Füzetek 3. szám*. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai B.-T. Könyvnyomdája, Budapest.
- LACZKÓ KRISZTINA (2000): Az alany és az állítmány viszonyáról. In: FÖLDI ÉVA, GADÁNYI KÁROLY (szerk.): *Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Fonetikai Tanszék, Budapest. 250–6.
- SZABÓ DÉNES (1957): *A mai magyar nyelv II*. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.

NYILATKOZAT

Alulírott,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója ezennel büntetőjogi
felelősségem tudatában nyilatkozom és aláírással igazolom, hogy

.....
.....
című diplomamunkám saját, önálló munkám; az abban hivatkozott nyomtatott és
elektronikus szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak
megfelelően készült.

Tudomásul veszem, hogy diplomamunka esetén plágiumnak számít:

- szó szerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más szerző publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése.

Alulírott kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem. Tudomásul veszem,
hogy plágium esetén diplomamunkám visszautasításra kerül.

Továbbá felelősségem tudatában nyilatkozom arról, és aláírással igazolom,
hogy a Debreceni Egyetem Elektronikus archívumába (DEA) a
<http://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/85081> címre feltöltött diplomamunkám
mindenben megegyezik a benyújtott papíralapú és/vagy CD formátumú
dolgozattal.

Debrecen,év hó nap

.....
aláírás